

TÜRKİYE YAZMALARİ ARASINDA BİR ÇAĞATAYCA-OĞUZCA KISA SÖZLÜKÇE*

Bilge NALBANT**

Özet

Çağatay (Doğu Türkçesi) sözlükçülüğünün Türk dilinin gelişmesine çok büyük bir katkısı vardır. Özellikle Çağatay (Doğu Türkçesi) sahasında yazılmış sözlüklerin temel amacı Nevâî'nin dilini anlamaktır. Bu gelenekten Anadolu sahası da nasibini almıştır. Anadolu sahasında oluşturulan Abuşka ve Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü'nün yanında Lûgat-i Şinasi ve Der Beyân-ı Istilâhât-ı Emlahu's-suarâ Mevlânâ Nevâî, İmes Sözlüğü gibi küçük Çağatayca sözlükler de bulunmaktadır. Bu sözlüklerin oluşturulmasında özellikle Nevâî eserlerine duyulan ilgi ve bu ilginin sonucunda bu dile ilişkin olarak sözlüklere duyulan ihtiyacın karşılanması isteği etkin olmuştur. İncelememize konu olan metin Anadolu sahasında yazılmış Çağatayca sözcüklerin ve yer yer bunların Oğuz Türkçesi ile karşılıklarının verildiği bir sözlükçedir.

Anahtar Sözcükler: sözlük, sözlükçülük, Çağatay sözlükleri, Çağatay Türkçesi

A CHAGATAI-OGHUZ SHORT GLOSSARY BETWEEN TURKEY MANUSCRIPTS

Abstract

The lexicography of Chagatai (Eastern Turkish) has many contributions to the development of Turkish language. Especially, the main aim of the dictionaries in the field of Chagatai is to understand the language of Nevâî. It is possible to see the same approach in Anatolia too. Among the small dictionaries of Chagatai produced in Anatolia, there are Abuşka ve the Dictionary of Şeyh Süleyman Efendi, Lûgat-i

* Bu makale 19-22 Kasım 2013 tarihinde gerçekleştirilen *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*'nda sunulan bildiriden genişletilmiştir.

** Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e-Posta: bnalbant@pau.edu.tr

Şinasi, Der Beyân-ı Istilâhât-ı Emlahu 'ş-şuarâ Mevlânâ Nevâyî, and the Dictionary of İmes. The interest in the writings of Nevâyî, and the need for dictionaries of Chagatai resulted from this interest, led studies towards writing dictionaries of this language. The subject of this study is to examine a glossary of Chagatai words written in the field of Anatolia and their meanings in Oghuz Turkish.

Key Words: dictionary, lexicography, Chagatai dictionaries, Chagatai Turkish

GİRİŞ

Türk dili sözlükçülüğünün ilerlemesi ve bu bilim dalına malzeme olacak eserlerin söz varlığının belirlenmesinde Çağatay Türkçesi eserlerinin ve bunlar içinde de özellikle Ali Şir Nevâyî eserlerinin büyük bir değeri vardır. Ali Şir Nevâyî, Türkçenin bugün Çağatayca olarak adlandırdığımız yazı diline kendi adını verdiren ve kaynaklarda bu dilden , "Nevâyî Dili", "Nevâyî Tarzı" diye söz ettiren büyük bir sanatkârdır. Onun en büyük başarısı öncelikle Türkçeyi şiir dili olarak kabul ettirmesi, ardından da XVI. yüzyılın sonuna kadarki dönemde en çok örnek alınan şair olmasıdır. Sadece onun eserlerini daha iyi anlayabilmek için Farsça ve Osmanlıca sözlükler hazırlanmıştır. Anadolu sahasında oluşturulan *Abuşka* ve *Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü*'nin yanında *Lûgat-i Şinasi* ve *Der Beyân-ı Istilâhât-ı Emlahu 'ş-şuarâ Mevlânâ Nevâyî, İmes Sözlüğü* gibi küçük Çağatayca sözlüklerin ve Osmanlı sahasında yazılan Türkçe sözlüklerin de en büyük kaynaklarından birini Nevâyî eserleri külliyyatı oluşturmaktadır. Radloff, Budagov, Zenker, Pavet de Courteille, Vambery gibi yabancı Türkologlar da hazırladıkları sözlüklerinde Çağatay sahasının edebi eserleri ve bu sahanın sözlüklerine sık sık başvurmuşlardır.

Çağatay Türkçesi ve Oğuz Türkçesi ile Yazılmış *İsramak Sözlüğü*

Bir dilin söz varlığının ortaya konması ve o dilin çeşitli dönemsel kesitleri arasında söz varlığı açısından farklılık ve ortaklıkların belirlenmesinde sözlüklerin büyük önemi vardır. Özellikle Anadolu sahasında Ali Şir Nevâyî'nin eserlerindeki anlaşılması zor olan sözcük ve deyimleri açıklamak amacıyla hazırlanan çok sayıda sözlük bulunmaktadır.

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu'nu tararken Milli Kütüphane Başkanlığı Yazmalar Koleksiyonu'nda yer numarası 06Mil Y2 A3657/5 olarak verilen ve Lutfi Abdullatif-i Kastamonî'ye ait olan Türkçe bir dîvânın hemen arkasında bir Çağatayca-Oğuzca sözlükle karşılaştık¹. Bu el yazması, sağ kapağı düşmüş, sol kapağı yıpranmış, ebru kaplı kahverengi bir cilt içerisindedir. Kâğıt türü; çömlek filigranlıdır. Mahlas üzerleri kırmızıdır. Tarih kaydı bulunmayan bu yazmanın 49a- 89b yaprakları arasında bulunan

¹ Bu yazma kaydında yazarın adı yanlış olarak Lufi verilmiştir.

dîvân, 4 kâside ve 38 gazelden oluşmaktadır. Sonrasında 90b-91a'da ise bu yazımızda tanıtmaya çalışacağımız Çağatayca-Oğuzca sözlük bulunmaktadır. Yazmanın 92b-94b yaprakları arasında bir mektup, Tatarhaniye'den bir nakil, afyondan kurtulma tedavisi ve Vikâye'den nakil vardır.

Üstünde herhangi bir tarih bulunmayan bu sözlük 128 adet Çağatayca sözcüğü içinde barındırmaktadır. İlk sözcüğünden hareketle ve gelenek olduğu üzere bu sözlük *Isramak Sözlüğü* olarak adlandırılmıştır.

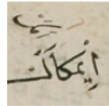
Bir varak tutarındaki bu sözlükte yer alan sözcüklerin 90b sayfasında Çağatayca sözcüklerin altında veya üstünde Oğuzca karşılıkları verilmiş sözcükler uzun uzadıya izah edilmemiş sadece birer sözcükle açıklamalarda bulunulmuştur. 91a sayfasında ise sadece Çağatay Türkçesine ait sözcükler verilmiş, açıklama yapılmamıştır.

İnceleme

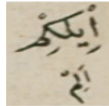
1. İmla Özellikleri

1.1. ê-i

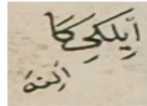
Sözlüğün en önemli özelliği sözcüklerin tamamının harekelenmiş olmasıdır. Bu hareketler sayesinde en azından o dönem için sözcüklerin sesletimi konusunda birtakım bilgilere ulaşmak mümkündür. Özellikle Çağatayca *ê-i* meselesinde sözlüğün harekeli olması bu konuda bize birtakım veriler sunmaktadır. Örneğin kapalı *e*'nin gösterilmesinde *elif* ve *ye* harflerinden yararlanılmış, *ye*'nin altına esre konulmak suretiyle de bu metnin *i* tarafında olduğu belirtilmiştir.

imgek,

ilgim,

ilgige

1.2. a>ı

Bazı Çağatayca sözcüklerin bünyesinde daralma olduğu, özellikle de bazı sözcüklerin ikili şekilleri arasında farkın bulunduğu yine metnin harekeli olması sayesinde anlaşılabilir.

Birçok Çağatay sözlüğünde *asra-* şeklinde geçen sözcük *ısra-* okunacak şekilde yazılmış ve harekelenmiştir. *Isra-* şekli de Çağatayca sözlüklerde *asra-* şekli kadar olmasa da karşımıza çıkmaktadır.

Çağatayca sözlüğümüz *ısramak* sözcüğüyle başlamaktadır ve 90b/1’de bulunan *ısramak*’ın anlamı “saklamak” olarak verilmiştir. 91a/8’de ise *asray* sözcüğü verilmiş ancak anlamı belirtilmemiştir.

Yine *asıg* olarak metinlerden tanıdığımız bir diğer sözcüğümüz de *ıstıg* şeklinde hareketlenmiştir. Sözcüğün *asıg* şekli de metnimizde yer almaktadır.

1.3. p>b

 apışğa: Metnimizde anlamı verilmemiştir. Bu sözcüğün Abuşka olması muhtemeldir. Sözcüğün ikinci sesinin /b/ değil de /p/ olması sözcüğün kökenine ilişkin olarak da açık bir bilgi vermektedir. Bize göre bu sözcük *apa+eçi* şeklindeki birleşik bir sözcük ile sevgi bildiren *+ka/+kı* ekinden büzüşme sonucu oluşmuştur.

2. Ses Özellikleri

2.1. Ünlü Değişimleri

2.1.1. e->ö-

Çağatay Türkçesinin en belirgin özelliklerinden bir tanesi de sözcük içindeki dar yuvarlak ünlünün etkisiyle *esrük*> *ösrük*, *eçkü*> *öçkü* vb. sözcüklerde *e->ü-* gerileyici dudak benzeşmesi görülmesidir (Eckmann, 1988: 18). Metnimizde de *esrük* sözcüğünün bu değişimin etkisinde olduğu görülmektedir.

esrük > *ösrük*.

Aynı seslik değişme *öy* sözcüğünde bu kez *-w* ünsüzünün etkisiyle gerçekleşmiştir: *ew*>*öy*.

2.2. Ünsüz Değişimleri

2.2.1. t->d-

Diyevenin sözcüğündeki t>d değişimi Oğuz Türkçesini diğer Türk lehçelerinden ayıran en önemli özelliklerden biridir. Buradaki *-venin* eki ise, Eski Oğuz Türkçesinin bilinen şekillik özelliklerindedir. Bu sözcük *ayta alman* sözcüğünün karşılığı olarak verilmiştir. *Aytulur* sözcüğünün anlamı olarak verilen *dinilür* sözcüğünde de aynı seslik değişme saptanmaktadır.

2.2.2. -b>-v>-y

Köktürkçe *eb*, Eski Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde *ew* olarak görülen sözcükle Çağatayca *öy* sözcüğünün ünsüzleri arasında görülen değişme Çağatayca için karakteristiktir.

2.3. Ünsüz Türemeleri

2.3.1. -y- Türemesi

Almıla veya *alma* olarak metinlerde tespit edebildiğimiz sözcük,

Isramak Sözlüğü 'nde bir -y- türemesi ile *aylıma* olarak geçmektedir.

3. Yapı Bilgisi

Bu kısımda örneklerin Oğuzca karşılıkları varsa parantez içinde verilmiştir.

3.1. Çekim Bilgisi

3.1.1. İsim Çekim Ekleri

3.1.1.1. Yönelme hali

İlgige (eline), üze, işğa, özege

3.1.1.2. Yükleme hali

özgeni

3.1.1.3. Bulunma hali

ödinde, ilide, allında, amacıda

3.1.1.3. Ayrılma hali

uyanındın (gayretinden), ucıdın

3.1.2. Fiil Çekim Bilgisi

3.1.2.1. Haber Kipleri

3.1.2.1.1. Geniş Zaman

ayta alman (diyevenin) : Geniş zamanın olumsuzu Eski Oğuz Türkçesindeki olumlu karşılığı olan *diyevenin* şeklinde verilmiştir. Sözcüğün Eski Oğuz sahasına ait olan şekliyle verilmesi bu sözlüğün Eski Oğuz Türkçesi döneminde kaleme alınmış olabileceğini düşündürmektedir. Öte yandan *ayta alman* sözcüğündeki *-man* eki Çağatay Türkçesindeki Oğuzca özelliklerden biridir. Yine iktidar yardımcı fiilinin *al-* şeklinde olması da Doğu Türkçesinin bir özelliği olarak dikkat çekmektedir. Bu fiil Eski Oğuz Türkçesinde *bil-* yardımcı fiiliyle yapılmaktadır.

Diğer geniş zaman çekimleri şöyledir:

İvrülürler (çevrilürler), itmes (kesmez), ite almas (eylemez), aytilür (dinilür), olturur, ayırur, ötenür, irmes, hamd ayta almaş.

3.1.2.1.2. Gelecek Zaman

eylegey (eyler), istegey (ider) : Eski Uygur Türkçesinden beri gelecek zaman eki olan *-gA(y)* ekinin Eski Oğuz Türkçesindeki karşılığı geniş zaman eki *-er* ile verilmiştir. İkinci örnekteki *istegey* fiilinin karşılığının *ider* olarak verilmesi bize sözlüğün yazarının Çağatayca'yı iyi bilmediğini düşündürmektedir. Gelecek zaman ekiyle çekimlenmiş bir diğer sözcüğümüz ise *aşagaymuz*'dur.

3.1.2.1.3. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zaman çekimi *-mİş* ekiyle yapılır. Metinde geçen tek örnek *ötmİş* sözcüğüdür.

3.1.2.1.4. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman eki bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi *-DI* ekiyle yapılmıştır. Metinde bu zamanla çekimlenmiş fiil 2. teklik şahıs ekini almış şekildedir.

Akızdıñ

3.1.2.2. Dilek Kipleri

3.1.2.2.1. Şart Kipi

Şartın ikinci teklik kişi ekiyle çekimlenmiş örneklerini görmekteyiz: *eyley almasañ (eylemeseñ), aylay olmasañ*.

3.1.2.2.2. Emir Kipi

Tek örnekte görülür. Üçüncü teklik kişi ekiyle çekimlenmiştir: *oltursun*.

3.2. Yapım Bilgisi

3.2.1. İsim Yapım Ekleri

-cAk, -cA, -lug ekleri yanında yukarıda bahsettiğimiz sevgi bildiren *-Ka* eki kullanılmıştır. *avcak (şikar-baz), uykuca (uykulu), otluğ, apışğa*.

3.2.2. Fiil Yapım Ekleri

3.2.3. Fiilimsiler

3.2.3.1. İsim-Fiil Ekleri

Metnimizde yer alan isim-fiil ekleri *-mA* ve *-mAK*'tır. Bu eklerin geldiği kelime kök ve gövdesiyle zaman zaman gösterdiği uyumsuzluk Çağatay Türkçesinin tipik özelliklerindedir.

açıġlanma (acıma), ısramak, ün çekmek (feryād etmek), önmek (kiçmek ve üsmek), aynalmak (uzanmak), azaġmak, örütmek, eylenecek, aşukmak, uyalmek, uçramek, ayamek, işemek, ahtarmek, ötmek.

3.2.3.2. Sıfat-Fiil Ekleri

Sözlükte –GAN ve –GUÇI sıfat-fiilleri kullanılmıştır.

alġan, uçkanlar, eyletġüci

3.2.3.3. Zarf-Fiil Ekleri

Bu sözlükte –UP, –y, –ü, –ġınca, –gende, –gAç gibi zarf-fiil ekleri kullanılmıştır: *Utup (aldayup), asıb (birbirine başı kelmek), içmey, ivirü, itüp, olmaġınca, urnup, istegende, okugaç, işitgeç, asray.*

öçgeç, itgeç ve eylegeç sözcükleri –GAç zarf-fiil ekiyle kurulmuştur. *eylegeç* sözcüğünün karşılığı Eski Oġuz Türkçesiyle *eyleyecek* olarak verilmiştir. –AcAK eki Eski Oġuz Türkçesinin zarf-fiil eklerinden olup Yusuf u Züleyha, Süheyl ü Nevbahar gibi metinlerde de karşımıza çıkmaktadır.

Gelün emdi and içelüm

Bir uġurdan varıcaġ aġlaşalum (Demirci, Korkmaz 2008:99/130).

Üçüncü yıl göricek sordum seni

Mışra gel bulasın sen beni (Demirci, Korkmaz 2008: 149/498).

4. Bildirmenin Olumsuzu

İsimlerin bildirme şekli Çaġatay Türkçesinde *imes/imestür*, Oġuz Türkçesinde ise *deġil/deġildür* şeklindedir. Bu iki ayrıcı özellik sözlükte yer bulmuştur:

imestür : deġildür

Sonuç

Sözvarlığı bakımından çok zengin olmayan *Isramak Sözlüğü*, içine aldığı sözcükler ve bu sözcükleri oluşturan eklerle iki lehçeliliġi gösterecek niteliktedir. Çaġatayca sözcüklere verilen Oġuzca karşılıklardaki sözcük ve ekler, sözlüğün Eski Oġuz Türkçesi veya Eski Oġuz Türkçesinden Osmanlı Türkçesine geçiş dönemine ait olabileceğini düşündürmekteyse de sözlüğün hacmi bizim kesin bir yargıya varmamızı engellemektedir.

METİN**90-b****1**

ısramak	: saklamak
asığ	: fâ'ide
ısığ	: kâr
imgek	: emek
ösrük	: mest
avcak	: şikâr-bâz
irk	: ihtiyar

2

ötrü	: ancılayın
ilgim	: elim
ayta alman	: diyevenin
eylegey	: eyler
ün çekmek	: feryād etmek
alay	: öyle
akızur	: akıdur

3

uyat	: şerm
uyanındın	: gayretinden
öy	: ev
iñenür	: rahmet diriz
alğay	: alur
eylegeç	: eyleyecek
eylep	: iyleyüp

4

uş ol	: ol
istegey	: ider
utup	: aldayup
işitgeç	: işitti
olmağlıgım	: olmaklıkım
önmek	: kiçmek ve üşmek
ilgige	: eline

5

ivrilürler	: çevrilirler
olğusı	: oldı
imestür	: degildür
eyley almasaŋ	: eylemesen

ayak başkının : ayak basduğı yire
aylıma : alma
el türt : dokunup

6

açığlanma : acıma
eylegüm : eylerim
itmes : kesmez
ülügni : yir öñi
ite almaş : eylemez

7

okuğaç : okucak
uykuca : uykulu
aytılır : dinilür
ötkey narı : öte ve ınarı
aynalmak : uzanmak
asıb : birbirine başı kelmek

91-a**1**

içgümüz, uçradım, içmey, ok (uk), otun, özgeni, ivirü

2

olğaş, ulus, ödinde, andağ, alğan, ara, olturur

3

öñenlerin (üñenlerin), oltursun, ini, apışğa, öydeki, azağmak

4

ayağ, içki, örütmek, ötmış, öçgeç, üze, ayırur

5

aylay olmasañ, on (ön, ün), otluğ, ucıdın, özüm, itüp, ilide, allında

6

itgeç, aytanlar, ohşak, açığ, özege, eyletgüci, akızdın

7

İligdim(?), olmağınca, öpke, örtenür, ölekim, istegende, big

8

asray, aşağaymuz, irmes, ortığa, hamd ayta almas, ey (ay), olça

9

inzivā, eylemek, ödey (üdey), öçgeç, āğrı, utkunca, uçkanlar

10

urnup, eynlemek, aşukmak, ayğur, oynamas, irni

11

uyalmek, uçramek, ayamek, is, ayas, işemek, ahtarmek

12

ötmeç, ot yemes, ikkelesi (inçelesi), arıç, işğa, amacıda

Kaynaklar

- Atalay, Besim, (1970). *Abuska Lügati veya Çağatay Sözlüğü*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- Clauson, Sır Gerard, (1960). *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan*, (“E. J. W. Gibb Memorial” Series. New Series, XX), London.
- Courteille, Pavet de, (1870). *Dictionnaire Turc-Oriental*, Paris.
- Demirci, Ümit Özgür, Korkmaz, Şenol (2008). *Yusuf u Zeliha*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Eckmann, János, (1988). *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul. [Orijinali: Eckmann, Janos: *Chagatay manual*, Bloomington: American Council of Learned Societies, 1966].
- Güzeldir, Muharrem, (2002). *Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks)*, Erzurum, 652 s. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Tezi. YÖK Tez Merkezi Nu. 112154.
- İlker, Ayşe, (1998). *Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Küçük Bir Sözlük ‘İmes Sözlüğü’ (Metin-Değerlendirme-Dizin)*, Manisa.
- Mehmed Sadık (1895). *Üss-i Lisân-ı Türkî*, Hazırlayanlar: Recep Toparlı - Ali İlgin, TDK Yay., Ankara. 2006.
- Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari (1881). *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmani*, İstanbul.
- Özkan, Fatma, (1996). “Nevayi Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat: Der Beyan-ı İstilahat-ı Emlahu’ş-şuara Mevlana Nevayi”, *Bilig, Bilim ve Kültür Dergisi*, Sayı: 1, Bahar, Ankara, s, 198-243.
- Nalbant, Bilge, (2009) “Türkistan, İran, Anadolu Sahası Doğu Türkçesi Sözlük ve Gramerleri”, *Tarihselden Moderne Özbekistan: Timur Dönemi Ve Sonrası Kaynak Araştırmaları Sempozyumu*, 13-17 Temmuz, Ankara.

ايرك	اوجاق	اوترك	ايمكك	ايسغ	ايسغ	ايركهاق
ايدون	الاي	اون چكك	ايككاي	ايتالمان	ايككم	ايقوق
ايدوز	اودم	نابلونكوز	اير	دوموز	انم	ايخلدين
ايلاب	ايلكخ	الغاي	ايمانو	اوي	اوياندين	اويات
ايبوب	ايبحر	اوز	دوموز	اد	نم نندز	سرم
ايلكجا	اوتك	اولمغلم	ايشكخ	اوتوب	استكي	اوشال
النه	ايچان و اوجان	اولمغلم	الشيدي	الده بوز	اد	اول
التوت	ايليم	اياق بصقن	ايلماي لاسك	اينا سوما	اولغوي	اينورلان
دوقوز	الله	اياق بصقن	ايلسك	دكندر	اولدي	چوزيرلان
اينما لاس	اوتونكي	ايمانس	ايلدكف	ايجيغ لينا	ايجيغ	ايلكاي
اينما	برادو	كسز	ايرور	ايجيغ	ايجيغ	ايلر
اسيب	ايجي نلق	اوتكاي ناري	ايتلور	اويقوچه	اويقوچه	اوتوغاخ
دوموز	اوتنك	اوتنه و كاري	چينور	اوتوغاخ	اوتوغاخ	اوتوغاخ

84
 اِيچكوموز اوجاجيم ايجاي اوق اوتون اوزكاني ايورد
 اولغاش اولغوش ادرينده انداق الغان ارا اولغوزد
 اولكاملرين اولغوسون ايني ايسغا اويدي اونغ
 اياق ايجي اورتماك اوتوش اوجكاج اوزك ايورد
 ايلدي اولماسانك اون اونغ اوجيدي اوزم ايتوب ايلدي
 ايتكاج ايتلار اوخاتق ايج اوزكا ايلتوي اوزدينك
 ايلكيم اولماغجه اويكا اورتانور افلكم استكاند بك
 استاي اشه عيم ايرماس اوزينغه حمد ايتالاس اي اويجه
 انوزا ايلمان اوري اوجكاج اعز اولغوج اوجقانلر
 اوزنوب ايلانك اشوقاق ايعه اويتماس ايربي
 اويتماك اوجرامان ايمان ايس ايت ايتماك اختاربان
 اوتماك اويتماس ايلكاسي اريغ اشغه اياجيد